

УДК 342.2.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.13>

ДЕЯКІ ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ ПРАВА ЛЮДИНИ НА АЛЬТЕРНАТИВНУ (НЕВІЙСЬКОВУ) СЛУЖБУ В УКРАЇНІ

Голуб В.К.,

аспірант кафедри конституційного права

та порівняльного правознавства

юридичного факультету

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,

адвокат

ORCID: 0009-0001-0327-992X

e-mail: Golubvk@ukr.net

Голуб В.К. Деякі історико-правові аспекти становлення і розвитку права людини на альтернативну (невійськову) службу в Україні.

У статті здійснюється загальна характеристика еволюційного етапу розвитку права людини на альтернативну (невійськову) службу впливаючого з історико-правових джерел.

Відзначається, що основу становлення та розвитку права людини на альтернативну (невійськову) службу в Україні стала трансформація суспільно-політичних поглядів щодо військової служби внаслідок релігійно-культурного розвитку населення та особистого самовдосконалення окремо взятої людини в дусі євангельських заповідей. З аналізу окремих історичних правових джерел також впливає, що принципово важливе значення серед різних верств населення яке проживало на історичних українських землях мало місце питання, щодо ставлення істинних християн до війни і відповідно служби у армії та прийняття участі у військових діях. Саме розвиток пацифістських ідей того часу, що були продуктом духовних шукань народів, які проживали у Центральній та Східній Європі, релігійне вчення яких, мало й українське коріння, і стало тим підґрунтям для відмови від військової служби.

Встановлено, що спочатку закони за доби Речі Посполитої, були направлені на переслідування та покарання християн які відмовлялися служити у війську внаслідок чого таких позбавляли не тільки дворянських звань, права володіння їхнім помістям, але й піддавали значним тюремним ув'язненням. Саме тому, тогочасні ідеологи християнських течій пропонували особам які з огляду на їхні релігійні переконання відмовлялись брати до рук зброю та служити на військовій службі, так би мовити подвійні, компромісні варіанти поведінки для пристосування до існуючої дійсності. Оскільки задля уникнення не тільки покарання такої особи, але й матері-

ального та морального зубожіння його родини, радили, проходити таку службу та брати участь у битвах, але при цьому нікого не убивати. Також такі ідеологи запевняли, що якщо, захищаючи себе, така особа когось уб'є, втому числі представників інших нехристиянських релігій, то це вважалося невеликим гріхом, що не закриває шляхів до спасіння.

За результатами проведеного дослідження зроблено висновок, що поштовхом до глибоких духовних змін та як наслідку зародженню гуманістичного, пацифістського світогляду не тільки на землях сучасної України, але й на землях Центральної та Західної Європи, було важке життя в умовах нескінченних середньовічних воєн і насильств, знущань над моральною гідністю людини. Стверджується, що першими хто на українських землях заявив про своє право на відмову від військової служби у зв'язку з релігійними переконаннями, були представники одного з найпоширеніших напрямків в християнській релігії, а саме протестанти. Однак різні течії протестантизму по-різному реалізовували своє право на відмову від військової служби з релігійних міркувань. Такі як унітарії, анабаптисти, штундисти, відмовлялись не тільки від військової служби, але взагалі від будь якої її заміни на іншу цивільну службу в державних органах, в результаті чого піддавались різного виду переслідувань та покарань. Натомість баптисти, меноніти, погоджувались і проходили цивільну службу різного характеру взамін військової, що знайшло законодавчу підтримку у представників державної влади. З 1880 по 1917 р. в Україні існував прямий аналог сучасної альтернативної (невійськової) служби.

Ключові слова: альтернативна (невійськова) служба, право на заміну від виконання військової служби на альтернативну цивільну службу, аналог сучасної альтернативної (невійськової) служби.

Holub V.K. Some historical and legal aspects of the formation and development of the human right to alternative (non-military) service in Ukraine.

The article provides a general characterization of the evolutionary stage of development of the human right to alternative (non-military) service based on historical and legal sources.

It is noted that the basis for the establishment and development of the human right to alternative (non-military) service in Ukraine was the transformation of socio-political views on military service as a result of the religious and cultural development of the population and personal self-improvement of an individual in the spirit of the Gospel commandments. The analysis of certain historical legal sources also shows that the question of the attitude of true Christians to war and, accordingly, to military service and participation in hostilities was of fundamental importance among various segments of the population living on the historical Ukrainian lands. It was the development of pacifist ideas of that time, which were the product of the spiritual quest of the peoples living in Central and Eastern Europe, whose religious teachings also had Ukrainian roots, that became the basis for the refusal of military service.

It is established that initially, the laws of the Polish-Lithuanian Commonwealth were aimed at persecuting and punishing Christians who refused to serve in the army, as a result of which they were deprived not only of noble titles and the right to own their estates, but also subjected to significant imprisonment. That is why the ideologues of the Christian movements of the time offered those who refused to take up arms and serve in the military because of their religious beliefs, so to speak, dual, compromise options for behavior to adapt to the existing reality. In order to avoid not only punishment for such a person, but also material and moral impoverishment of his family, they advised him to serve and participate in battles, but not to kill anyone. Such ideologues also assured that if, in defense of themselves, such a person killed someone, including representatives of other non-Christian religions, it was considered a minor sin that did not close the path to salvation.

Based on the results of the study, it is concluded that the impetus for deep spiritual changes and, as a result, the emergence of a humanistic, pacifist worldview not only in the lands of modern Ukraine but also in the lands of Central and Western Europe was the difficult life in the conditions of endless medieval wars and violence, mockery of the moral dignity of man. It is argued that the first people in the Ukrainian lands to declare their right to conscientious objection were representatives of one of the most widespread trends in the Christian religion, namely Protestants. However, different

streams of Protestantism exercised their right to conscientious objection in different ways. Such as Unitarians, Anabaptists, and Stundists refused not only military service, but any replacement of it with other civilian service in state bodies, and as a result were subjected to various types of persecution and punishment. Instead, Baptists and Mennonites agreed to and performed civilian service of various kinds in lieu of military service, which was supported by the state authorities. From 1880 to 1917, Ukraine had a direct analog of the modern alternative (non-military) service.

Key words: alternative (non-military) service, the right to be replaced by alternative civilian service, an analog of modern alternative (non-military) service.

Постановка проблеми. У разі, якщо переконанням людини суперечить несення військової служби, то право людини на заміну військової служби альтернативною, цивільною, є складовою фундаментальних цінностей, що виражають інтереси, від яких індивід не може відмовитися, а тому сповідування інших поглядів і переконань не можуть бути підставою для неповаги до неї. Тому дослідження історичних та правових джерел встановлення та розвитку цього права має важливе значення для розуміння його ролі та важності для суспільства в сучасних умовах, де відбулась значна гуманізація цього права на відміну від перших часів його реалізації.

Саме тому **метою статті є** дослідження питання щодо специфіки ролі та місця права людини на заміну військової служби альтернативною, цивільною в історичному механізмі захисту прав людини. Основними **завданнями** автор ставить перед собою: розкрити деякі етапи виникнення та розвитку цього права саме на українських землях з огляду на історичні та правові джерела щодо підкреслення його значущості, не втрату актуальності та подальшого вдосконалення задля утвердження, забезпечення та захисту прав і свобод людини і громадянина з боку держави.

Стан опрацювання проблематики. Нині в українському конституційному праві взагалі відсутні дисертаційні, та надто мало спеціальних досліджень присвячених праву людини, громадянина на альтернативну (невійськову) службу. Проте з окремими аспектами цієї проблематики можна ознайомитися у працях таких дослідників, як В. Беда, Ю. Битяк, В. Братковського, Є. Григоренка, І. Митрофанова, Я. Фокіна, Є. Ярмола та ін.

Виклад основного матеріалу. Перші спогоди щодо відмови від військової служби на історичних землях сучасної України прослідковуються починаючи з 16 століття. Саме в цей час, спостерігався інтенсивний приток шляхти в громади унітаріїв, що спричинило трансфор-

мацію суспільно-політичних поглядів [1]. З науково-дослідницької літератури вбачається, що корені цієї течії, тобто унітаріїв (чи антитринітаріїв) були в країнах Західної Європи, втім вона сформувалася та розвинулася саме в Речі Посполитій. До середини XVII ст. землі цієї держави залишалися основною базою руху унітаріїв, проте помітну роль щодо розвитку цієї релігійної течії відігравали також українські землі, які на той час входили до складу Речі Посполитової. Таким чином, унітаризм став продуктом релігійно-культурного розвитку не стільки західноєвропейських народів, скільки продуктом духовних шукань народів Центральної і навіть Східної Європи, релігійне вчення якого, мало й українське коріння [2, с. 52].

У 70-80-х рр. 16 століття більшість унітаріїв вимагало відмовитися від військової служби та володіння маєтками. І все ж, тодішні провідні ідеологи унітаризму Григорій Павло із Бжезін (1526–1591 рр.) та Марцін Чеховіц (1532–1613 рр.) змушені були переосмислити деякі соціально-радикальні гасла унітаріїв та виробити філософсько-етичне вчення, де заперечення існуючого ладу підмінялось закликами до особистого самовдосконалення в дусі євангельських заповідей [3].

Особливим предметом дискусій серед унітаріїв кінця XVI ст. стало питання про ставлення істинних християн до війни. Воно мало принципово важливе значення як для міщан, так і для шляхтичів, що належали до унітаріїв. Оскільки під час воєнних дій пригноблені верстви населення повинні були платити більш високі, ніж у мирний час, податки. Тому радикально налаштовані унітарії, виражаючи інтереси цих прошарків, займали відверто пацифістську позицію [4, с. 85–87].

Однак внаслідок свого соціального походження, таку позицію не могли займати шляхетські прихильники унітаризму. Відповідно до законів Речі Посполитої, шляхтич, який відмовлявся захищати вітчизну, брати участь у посполитому рушенні, позбавлявся дворянського звання та права на володіння помістям. У даному випадку, вважав Ф.Социн, який був ідейним лідером унітаріїв, із двох бід варто вибрати менше. Якщо шляхтич-християнин відмовиться брати участь у військових діях, він буде покараний владою. Це може привести до зубожіння його родини, що в свою чергу приведе до морального падіння її членів. Християнин, вважав Ф.Социн, має право брати участь у битвах, але не повинен убивати. Якщо, захищаючи себе, він когось уб'є, то це розглядалося як легкий гріх. При цьому вважалося, що турки й татари гірше християн, тому вбивство представників цих народностей не вважалося великим гріхом [5, с. 77–85; 6].

Помітно поступаючись шляхтичам, Ф.Социн все ж продовжував займати критичну позицію щодо держави. Саме це пов'язувало його з радикальними ідеологами. Соціальне вчення Ф. Социна, внаслідок своєї подвійності, компромісності, не закривало шляхів до воскресіння радикальних суспільно-політичних ідеалів і тому еволюціонувало до подальшого пристосування до існуючої дійсності. Таке вчення, особливо моменти, пов'язані з питаннями війни, в цілому влаштовувало шляхтичів – унітаріїв з України, котрим часто доводилося воювати проти турків й татар [2, с. 85]. «Аріанська шляхта Волинського та Київського воєводств, – відзначає польський дослідник Я. Тазбір, із радістю прийняла заяву Социна..., що боротьба, спрямована на захист вітчизни, не належить до самих важких гріхів» [7, с. 283].

На думку Ф. Социна, істинний християнин може мати приватну власність, гроші, віддавати їх у борг тощо. Він відмовився від абсолютизації принципу непротивлення злу насильством. Віруючий має право захищати себе, навіть користуватися зброєю для відпору нападника, але при цьому ні в якому разі не вбивати. Врешті-решт Ф. Социн виступив також за підпорядкування державній владі. Християнин, відповідно до його вчення, «не має права боротися з владою, навіть якщо вона насаджує несправедливу релігію; скоріше він повинен прийняти смерть, ніж бунтувати» [8, с. 66].

Гуманістичну лінію у теологічних і соціально-етичних поглядах розвивав Мартін Чехович (1532–1613), діяч протестантського руху в Люблінщині, Берестейщині та Підляшші. Представник лівого крила антитринітаризму, він висунув радикальніші соціальні погляди, яким надавав форму есхатологічного вчення. У творі «Християнські бесіди» (1575) заперечення Чеховичем насильства, відмова від досягнення справедливого суспільства шляхом війни, вбивства ближнього. Мислитель вважав, що істинні віруючі ведуть війну зі «світом зла», але війну християнську, тобто моральну. Без етичної основи у взаємовідносинах не може бути щастя. Зброя християнина – віра, надія, любов, скромність, терпіння, істина, справедливість, мир та інші християнські чесноти. Відтак, в умовах нескінченних середньовічних воєн і насильств, знущань над моральною гідністю людини такі погляди сприяли глибоким духовним змінам, зародженню гуманістичного світогляду [9, с. 108].

Баптисти, на відміну від анабаптистів, були більш активною групою в соціальному відношенні. Біблійні анабаптисти були суворими пацифістами, вони заперечували будь-яку участь у військовій службі, вони наполягали, щоб члени їх церков не брали участі в громадському управлінні суспільством, відмовлялися прийма-

ти присягу, яка завжди супроводжувалася клятвою. Їх послідовниками, хоч і не таким и суворими, стали братські меноніти, які були надзвичайно впливовими в російсько-українському баптизмі [2, с. 278].

Традиційна баптистська точку зору щодо цих питань достатньо повно висвітлена в гамбурзькому сповіданні і в віровченнях, складених на його основі. В гамбурзькому сповіданні є навіть цілий розділ (XIII) «Про громадський порядок» у якому йдеться про можливість звільнення від військової служби: Ми вважаємо, що вживання клятви заборонено християнам, але що благого-війне призивання нашого Бога як свідка істини, що законно вимагається і дається, є тільки молитва в незвичайній формі. Ми віримо, що уряд і при Новому Заповіті не даремно носить меча, має право і обов'язок по Божому закону карати тих, хто чинить зло, і використовувати меча на захист громадян, а тому ми вважаємо себе зобов'язаними, коли того вимагає від нас уряд, нести військову службу, однак, ми віримо, що ніякого спонукання не повинно використовуватися до тих, які із глибоких велінь совісті, просять звільнити їх від несення служби зі зброєю. Ми не бачимо перешкод з боку нашої віри приймати на себе урядові посади» [10, с. 459–470].

Анабаптистів через їх вимоги свободи совісті та невизнання військової повинності, а отже й держави, постійно переслідували та знищували. У чистому вигляді вони практично перестали існувати, якщо не рахувати близьких до них амішей з Пенсільванії. Але анабаптизм дав життя багатьом сучасним вільним церквам, серед яких у перш у чергу треба назвати прямих послідовників анабаптистів – менонітів, названих так згідно з іменем їх керівника Менно Сімонса (1496–1561 рр.), колишнього католицького священика з Німеччини. Меноніти зберегли свою традицію та погляди до цього часу та становлять досить поширену у Північній та Південній Америці і Німеччині групу християн, відому своїм соціальним служінням та пацифізмом. На Україні у XIX ст. були досить відомі групи німецьких менонітів, але за роки радянської влади частина з них виїхала за кордон, частина загинула у сталінських концтаборах або була переселена до Казахстану та інших безлюдних районів країни, а інші практично злились з українськими баптистами [2, с. 285].

Слід також зазначити, що в Україні за часів царату проводився явний дискримінаційний підхід до нетрадиційних християнських течій. В тому числі щодо визнання та надання представникам одних християнських організацій права на заміну військової служби цивільною (альтернативною) службою, а інших у позбавленні такого права. Так, 4 липня 1894 р. було затверджено відповідне Положення Комітету Міністрів,

на підставі якого 3 вересня того ж року вийшов Циркуляр Міністерства внутрішніх справ про визнання штунди особливо шкідливою сектою та про заборону зібрань штунди. Секта «штундистів» вже у законодавчому порядку спеціальним законоположенням була проголошена особливо шкідливою, тому її зібрання тягли за собою кримінальну відповідальність. Тобто віруючі позбавлялись прав, наданих усім розкольникам Законом 1883 року. Циркуляр, розвиваючи Положення, визнавав штунду «однією з найбільш небезпечних та шкідливих у церковному та державному відношенні». Циркуляр перераховував ознаки, які кваліфікували штундизм: «... послідовники секти штунд, заперечують усі церковні обряди та таїнства, не тільки не визнають ніякої влади та постають проти присяги та військової служби..., але й проповідують соціалістичні принципи, як, наприклад, загальну рівність, розподіл майна й т.п., ... вчення їх підриває у корені основні положення православної віри та російської народності...» Фактично, це був перший нормативний акт, присвячений безпосередньо російсько-українському баптизму, який мав відкрито каральний характер. Мабуть єдиними, хто безумовно, вітав його появу, були ієрархи панівної державної церкви та співчуваючі їм особи. [2, с. 341-342].

Ознаки штундизму, перераховані у Циркулярі, зіграли у подальшому з ініціаторами появи цього нормативного акту злий жарт, бо вони зобов'язували суд виявляти наявність «ознак злочину» у звинувачених. Це призвело до того, що, починаючи з 1897 р., суди, спочатку в поодиноких випадках, а потім все частіше, починають виносити виправдувальні вироки штундистам, які йменували себе «баптистами». Такі вироки можна пояснити тим, що у більшості випадків неможливо було довести приналежність звинувачених до секти «штундистів», тобто виявити в їх ученні усі «ознаки штундизму», перераховані в офіційному акті. Цьому сприяли й касаційні рішення Правлячого Сенату, який, визнаючи існування російського баптизму, вказав, що даний Закон переслідує саме штунду, а не баптизм, та що російський баптизм не може бути ототожнений зі штундизмом [11, с. 65-66.]. Така позиція Сенату, вищої судової влади в Росії, прямо суперечила погляду міністерств внутрішніх справ та юстиції, які у своїх циркулярах роз'яснювали, що російських баптистів не потрібно змішувати з німецькими баптистами, що на російських баптистів, яких слід іменувати «штундистами», не поширюються права на відправлення духовних треб, надані Законом 1879 року. Російсько-українські віруючі у більшості випадків іменували себе баптистами, а не штундистами. Саме це викликало обвинувачення з боку зацікавлених осіб, які намагалися довести, що таким чином

послідовники нової віри намагаються обійти Закон 1894 року. Однак, звертаючись до міністра внутрішніх справ з проханням захистити їх від переслідувань за молитовні зібрання, російсько-українські віруючі практично не згадували про Закон 1879 року, прохаючи лише про надання їм прав, передбачених для усіх розкольників Законом 1883 року [2, с. 342-343]. В тому числі права не служити на військовій службі, але без надання альтернативи служити у цивільній сфері.

У листопаді 1890 р. Єлисаветградський справник у донесенні Херсонському губернатору повідомляв про соціально-політичний характер штундизму, який базується на «намаганні штундистів-ватажків... виводити з релігійних принципів... хибні соціально-політичні висновки, які підривають в основі суспільний та державний лад». Як приклад він вказує на те, що з «їх віровчення випливає, що земля повинна бути роздана порівну, що вести війну та вбивати ворога суперечить вченню Євангелія, у зв'язку з чим потрібно старатися уникати вступу до військової служби, що влада у своїх інтересах забрала більш у частину землі та багатств у збиток простому люду...» [12, с. 418]. Неважко помітити, що більшість цих висновків належить до тих настроїв, які були характерні для усього селянства тієї доби незалежно від віросповідання [2, с. 355]. А у звіті обер-прокурора Св. Синоду за 1894-1895 рр. можна знайти повідомлення про те, що у Павловках Харківської губернії 45 віруючих відмовились приймати присягу на вірнопідданство Государю Імператору, «твердячи одне: «присягати не повинно»...» [13, с. 221]. Ще одне обвинувачення, яке постійно висловлювалося на адресу євангельських християн-баптистів у цей період, було звинувачення у відсутності патріотизму, у пронимецьких настроях та у сприянні німцям у завоюванні півдня Росії. Це пов'язувалось з нібито відмовою віруючих сплачувати податі [14; 15]. З другого боку, бажання бачити у новому русі переважання соціально-економічних положень над релігійними вело до симпатії до цього руху з боку ліберальної інтелігенції [16, с.143.]. Причому ця інтелігенція, виступаючи за припинення утисків віруючих, вбачала в останніх не ворогів, але кращих друзів суспільного порядку [17, с. 168.]

З кінця дев'яностих років XIX століття на євангельський рух почало справляти вплив і толстовство, яке також було прив'язане до соціально-економічних ідей. Треба відзначити, що уся ця пропаганда все ж таки мала деякий вплив на певну частину євангельсько-баптистського братства. Більше схильним до такого впливу виявився саме младоштундизм [18, с. 64].

Разом з тим, керівники ініціативної групи, Всесоюзної Ради Євангельських християн та

баптистів, категорично висловлювались проти військової присяги [19, с. 7, 8, 11].

В свою чергу, анабаптисти також послідовно проводили принцип спасіння власною вірою. У соціальному плані анабаптисти проповідували рівність людей, негативно ставилися до існуючих державних інститутів, участі у воєнних діях, тому відмовлялися займати державні посади, служити в армії тощо [20, с. 90-91]. Одним з найбільших центрів анабаптизму стало місто Мюнстер у Нижньорейнській області. Прихильникам цієї течії вдалося захопити тут владу й утримувати її протягом 14 місяців (1533-1534 рр.). Після розгрому Мюнстерської комуні анабаптисти змушені були покинути Німеччину. Окремі їхні групи опинилися на українських етнічних територіях та польсько-українських землях, що межують. Так, 1535 р. група анабаптистів поселилась у містечку Крашніку на Люблінщині, а друга неподалік — на Волині у м. Володимирі. Варто зазначити, що ще за часів Київської Русі у Володимирі існувала німецька колонія. Тому не виключено, що анабаптисти сподівалися отримати тут підтримку з боку своїх одноплемінників [8, с. 12].

Однак повернення радянської влади принесло з собою й повернення утисків віруючих. Практично усе керівництво Всеукраїнського союзу було заарештовано. Заарештовувались також й просто активні члени євангельсько-баптистських громад. Це викликало цікавий феномен у свідомості українських віруючих: хоча про німців говориться як про окупантів, проте відзначається, що вони дали віруючим волю; водночас про радянську армію говориться як про «наших», тобто віруючі ідентифікують себе саме з радянською владою, але відзначається, що повернення «наших» принесло з собою нові утиски. «Прийшли німці, дали свободу, прийшли наш і, молитовні будинки закрили, братів заарештували» , – цю фразу можна часто почути від віруючих старшого покоління. Багато хто з керівництва Всеукраїнського союзу з подякою пригадують невідому сестру з Дніпропетровської громади, яка працювала у місцевій в'язниці секретаркою (або медичним працівником), і якій вдалось зробити так, що більшу частину свого десятирічного строку віруючі відбували саме в цій в'язниці. Звичайно, що умови у в'язниці відрізнялись від умов у сибірських концтаборах, але тут, в Україні, ув'язнені мали з боку місцевих віруючих допомогу, як матеріальну, так й моральну. Нерідко місцева віруюча молодь збиралась під стінами в'язниці та співала для своїх заарештованих братів [22, с. 222].

Також повернення Радянської влади принесло з собою й мобілізацію до лав радянської армії. Дехто з віруючих притримувався послідовних пацифістських поглядів, нерідкими були

розстріли за відмову служити в армії. Багато віруючих, не відмовляючись служити в армії, заявляли про свої релігійні погляди та відмову від зброї. Це закінчувалось направленням їх до складу медсанбатів, частин зв'язку, служб тилу, були й випадки позбавлення їх волі або навіть розстрілу. Але були й віруючі, які проходили службу безпосередньо в діючій армії [2, с. 384-385].

У контексті нашого дослідження приділимо увагу ще одному християнському напрямку, представники якого отримали право на заміну військової служби (альтернативною) цивільною службою. Так, меноніти є представниками однієї з гілок протестантизму, що заперечує участь у війні. Тобто, одним з головних постулатів менонітів, крім традиційної для більшості протестантів безумної довіри до Біблії, була їх особлива соціальна позиція, яка серед іншого, полягала у не визнанні військової присяги і особливу військову службу, що робило їх ворогами не тільки панівної церкви, але й держави. Це і стало основними причинами багаторічних поневірянь менонітів по світу. Боронивши свої ідеї та принципи, меноніти шукали землю, де б вони могли спокійно працювати та вірувати так, як вони того хотіли [22].

Перші німецькі колоністи прибули в Україну на запрошення Катерини II. 1785 р. імператриця запросила іноземних колоністів, здебільшого німців, для освоєння південних земель, які відійшли до Росії внаслідок війн з Туреччиною. Колоністам надавались значні пільги у розмірі земельного наділу (який в десятки раз переважав розмір наділу українського селянина) та в оподаткуванні. Крім того, меноніти отримали звільнення від військової служби. Серед німців-колоністів, які в цей період заселяли південні землі України, були католики, лютерани, реформати та меноніти. Такий склад переселенців визначався тим, що спонукою для переселення були в першу чергу економічні, а не релігійні причини. Хоча слід зазначити, що звільнення менонітів від військової служби було для них досить суттєвою пільгою, бо на своїй батьківщині вони часто терпіли переслідування з боку влади за відмову від військової служби [2, с. 296].

Наприкінці XVIII ст. багато хто з них за пропозицією Катерини II емігрували з Пруссії до Російської імперії. Меноніти заселили землі Катеринославської губернії в районі острова Хортиця на нижньому Дніпрі, в Таврійській губернії на річці Молочній, (нинішні Мелітопольський і Бердянський райони), Катеринославській губернії (нинішня Дніпропетровська область) [23]. Вони були звільнені від військової повинності без заміни її будь-якою іншою. Оскільки, більшість менонітів через релігійні переконан-

ня відмовляються від військової та державної служби, не дають клятв. Тобто, щоб заохотити переселенців освоювати незаселені степи Півдня, Катерина II надала їм чимало пільг, в тому числі вічну свободу від рекрутської повинності. У свою чергу меноніти повинні були надавати квартири і підводи для військ, що проходили через їх поселення, тримати в справності дороги і мости [24].

Циркуляр Міністерства внутрішніх справ від 17 травня 1880 р. визначав порядок залучення менонітів до відбування обов'язкової служби. Огляд і прийом на службу проводився спільно з їхніми однолітками і з застосуванням тих правил, які були встановлені для призову і прийому інших новобранців, але прийняті на службу меноніти не передавалися в розпорядження повітових військових начальників, а залишалися у веденні державних установ з військової повинності, на яких покладався обов'язок з відправлення менонітів у призначені місця служби [25].

З 1880 р. після військової реформи Олександра II призовники меноніти прямували в лісове відомство, як у мирний, так і у воєнний час. Їхня цивільна служба тривала 6 років. Частина призовників добровільно обирала службу у військових госпіталях. У Російсько-японську та Першу світову війни меноніти надавали допомогу пораненим солдатам у складі персоналу госпіталів і медичних поїздів [26, с. 2]. У період Громадянської війни право на звільнення від обов'язку брати в руки зброю було надано набагато ширшому колу осіб, не обмеженому однією конфесією [27, с. 3].

Слід також зауважити, що на момент початку світового збройного конфлікту менонітськими конгрегаціями був накопичений значний адміністративний та соціальний досвід організації та проходження альтернативної військової служби в лісництвах царської Росії. Так, впродовж останньої чверті XIX століття громадами менонітів було створено в низці лісництв Півдня України розгалужену соціально-побутову та господарську інфраструктуру, необхідну для нормального функціонування особового складу: збудовано власним коштом приміщення казарм, будинки економів й відповідні господарчі споруди, включаючи льохи, артезіанські криниці, хліви, стайні, завезено сільськогосподарський реманент, тяглову та велику рогату худобу, тощо [28, с. 91-94; 29, с. 4]. На початок війни альтернативну службу в 8 лісництвах царської Росії проходило 1204 особи [29, с. 2, 87].

Воєнні події Першої світової війни призвели до якісної зміни формату та характеру альтернативної служби менонітів в лісництвах царської Росії, спричинивши суттєве поширення граничного ареалу служби колоністів-резервістів та

новобранців на всю територію імперії. Період з липня 1914 по січень 1915 року став часом спонтанного пошуку царськими чиновниками та менонітськими конгрегаціями адаптованої для умов військового конфлікту нової форми організації альтернативної служби, яка була втілена в мобільних бригадах шляховиків-ремонтників, лісників-вартівихта лісорубів, які оптимально відповідали поточним потребам Лісового департаменту та Генерального штабу країни. Лісова служба в даний період суттєво вплинула на формування нового соціального досвіду, який був набутий спільнотою в критичних умовах світового військового конфлікту, примусивши її носіїв порушити традиційний консервативний ізоляціонізм менонітських громад відкривши себе світові [30, с. 122].

Висновки. Отже, на українських землях у складі Російської імперії, до ухвалення нинішнього закону про альтернативну (невійськову) службу, порядок заміни військової служби цивільною встановлювався – за царя Олександра II. Проте правом на альтернативну (невійськову) службу могли скористатися тільки баптисти та християни-меноніти. Для всіх інших вірян християнських конфесій таке право не гарантувалось і не забезпечувалось. Разом з тим, не дивлячись на те, що з 1880 по 1917 роки, в Україні існував прямий аналог сучасної альтернативної (невійськової) служби, однак застосування такого права не враховувало поєднання інтересів різних людей, соціальних груп населення, а також національностей, а відтак виключало можливість його реалізації членами будь-яких інших релігійних організацій, що свідчило про явний дискримінаційний підхід і грубе порушення прав людини з боку тодішньої царської влади, що в наслідку призводило до загострення соціальних конфліктів в країні.

Таким чином, аналіз історичного досвіду становлення і розвитку права людини на альтернативну (невійськову) службу, а також нормативної бази у сфері надання громадянину права на відмову від несення військової служби за переконаннями, осмислення негативних і позитивних сторін підходів для реалізації цього права, представляє інтерес для подальшого розвитку й удосконалення конституційно-правового механізму реалізації права громадянами України на заміну військової служби альтернативною (невійськовою) службою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Humanizm i reformacja w Polsce. Lwow, 1927. S. 4222
2. Історія релігії в Україні: у 10-ти т. Редкол: А. Колодний (голова) та ін. К.: Світ Знань. Т. 5. Протестантизм в Україні. За ред. П. Яроцького. 2002. 424 с.

3. Дмитриев М.В. Идеологическая эволюция ариенизма в Речи Посполитой в 70-е годы XVI ст. Общество и государство в древности и средние века. М., 1984. С. 114–130.
4. Epitome colloquii Racoviae habiti anno 1601 / Ed. L. Szczucki, J. Tazbir / Biblioteka Pisarzy Reformacyjnych. Warszawa, 1966. № 5. S. 85–102.
5. Socini F. Explicationis primae partis primi capituli Johannis. Opera omnia. T. I. P. 77–85.
6. Socini F. De auctoritate Sacrae Scripturae. Opera omnia. Irenopoli. 1656.
7. Sandii C. Bibliotheca antitrinitariorum / praefatione et indice nominum instruxit Lech Szczucki. Varsoviae : Panstwowe Wydawn. Naukowe, 1967. xvi, 316 p.
8. Kot S. Ideologia polityczna i społeczna braci polskich zwanych arianami, Warszawa, 1932. 157 s.
9. Literatura ariańska w Polsce XVI wieku : antologia / oprac., wstęp i przypisy Lech Szczucki i Janusz Tazbir. Warszawa, 1959. 664 s.
10. История баптизма: Сборник Вып. 1. Сост. С.В. Санников. Публикация: Одесса ОБС «Богомыслие». 1996. 491 с.
11. Мельгунов С. Церковь и государство в России. К вопросу о свободе совести. М., 1907. 194 с.
12. Материалы для истории религиозно-рационалистического движения на Юге России во второй половине XIX-го столетия / Еп. Алексей, ректор Казан. духов. акад. Казань : Центр. тип., 1908. 690 с.
13. Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1894 и 1895 годы. СПб., 1898. 279 с.
14. Кальнев М.А. Немцы и штундобаптизм: по поводу найденного протокола одной из конференции штундистов, состоявшейся 21-23 мая 1882 г. в немецкой колонии Рикенау, Таврической губернии [сочинение]. М.: Университетская типография. 1897. 48 с.
15. Маргаритов С. История русских рационалистических и мистических сект. Симферополь: Таврическая губернская типография. 1910. 228 с.
16. Харламов И.Н. Штундисты. Русская мысль. 1885. № 10. С. 143–158.
17. Абрамов Я.В. К вопросу о веротерпимости. Отечественные записки. 1882. № 1-2. 175 с.
18. Братский вестник. 1966. № 6. 76 с.
19. Крючков Г.К. Главное достояние пробуждения. Две церкви. Вестник Истины. 1986. № 3-4. 76 с.

20. Любащенко В. Історія протестантизму в Україні. Львів, 1995. 350 с.
21. Домашовець Г. Нарис історії української євангельсько-баптистської церкви. Ірвінгтон-Торонто. 1967. 596 с.
22. Хто ж такі меноніти та яким чином вони опинились у Запоріжжі? URL:<https://discover.ua/inspiration/hto-zh-taki-menoniti-ta-yakim-chinom-voni-opinilis-u-zaporizhzi> (останній перегляд: 20.10.2024).
23. Марочко В.І. Меноніти в Україні. Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2009. 790 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Menonity_v_Ukraini (останній перегляд: 20.10.2024).
24. Меноніти: німецька діаспора на півдні України. Релігієзнавчі студії. URL:https://risu.ua/menoniti-nimecka-diaspora-na-pivdni-ukrajini_n80732 (останній перегляд: 20.10.2024).
25. Сборник циркуляров Министерства внутренних дел по вопросам воинской и военно-конской повинности, 1874–1900 гг. СПб.: Упр-ние по делам о воин. повинности Мин-ва внутр. дел, 1901. – XXXIX, 499, [2] с.
26. Friedenstimme. 1914. № 62. 435 с.
27. Friedenstimme. 1914. № 65. 356 с.
28. Берестень Ю.В. Организация и становление альтернативной службы меннонитов в лесничествах царской России во второй половине XIX начале XX веков. Вопросы германской истории. Сборник научных статей. Днепропетровск: Видавництво Дніпропетровського університету. 2000. С. 80–99.
29. Бондарь С.Д. Секта меннонитов в России (в связи с историей немецкой колонизации Юга Украины). Очерк. Пг., 1916. 207 с.
30. Берестень Ю.В. Альтернативна служба менонітів у лісництвах царської Росії на початку Першої світової війни (липень 1914 – січень 1915 року). *Наукові праці. Історичного факультету Запорізького нац. ун-ту*. 2011. Вип. 31. С. 117–122.
31. Белов Д.М., Громовчук М.В. Конституційно-правові засади статусу особи: окремі аспекти. *Аналітично-порівняльне право*. № 1. 2021. С. 21–26.